International Journal of Advance and Applied Research
www.ijaar.co.in
ISSN – 2347-7075 Impact Factor – 8.141
Peer Reviewed Bi-Monthly
Vol. 12 No. 5 May – June 2025

भारतामध्ये पाणी हक्काची संकल्पना संविधानात्मक व कायद्यात्मक परिप्रेक्ष्यात

डॉ. निलेश चंद्रकांत आढाव[1], आशिष फुलचंद भद्रे[2]

[1]*एम. एस. काकडे महाविद्यालय, सोमेश्वर नगर बारामती.*

[2]*संशोधक विद्यार्थी, संगमनेर महानगरपालिका कला, डीजे मालपाणी वाणिज्य, बीएन सारडा सायन्स महाविध्यालय, संगमनेर. महाराष्ट्र.*

Corresponding Author - आशिष फुलचंद भद्रे

DOI - 10.5281/zenodo.16397612

गोषवारा:

पाणी हक्क या संकल्पनेकडे मानवाच्या जगण्याच्या मूलभूत हक्क आणि जीवन जगण्याची आवश्यक गरज म्हणून पाहिले जाते, जागतिक स्तरावर पाणी हक्क या संकल्पनेचे स्वरूप खूप व्यापक आहे. पाणी हक्क या संकल्पनेकडे पाहणारे वेगवेगळे मत प्रवाह आहेत या लेखांमध्ये जागतिक स्तरावर पाणी या संकल्पनेचे संकल्पनात्मक स्वरूप पाणी या संकल्पना संदर्भात जी संकल्पनात्मक मांडणी झालेली आहे. त्याचा थोडक्यात आढावा घेतलेला आहे व भारताच्या संदर्भात पाणी संकल्पनेचा दृष्टिकोन ज्या पद्धतीने विकसित झालेला आहे, त्याची विश्लेषणात्मक मांडणी या लेखांमध्ये केलेली आहे जसे की भारतामध्ये पाणी हक्क संकल्पना ही मूलभूत गरज म्हणून व मूलभूत हक्काचा एक भाग म्हणून मानली जाते भारतीय संविधानामध्ये पाण्याचा हक्क ही संकल्पना अप्रत्यक्षरीत्या कशा पद्धतीने मूलभूत हक्कांमध्ये समाविष्ट आहे व संविधानात्मक संरक्षण आणि कायदात्मक चौकटीत पाणी हक्क संकल्पना भारतामध्ये कशी विकसित झालेली आहे, याचा सविस्तर आढावा या लेखांमध्ये घेतलेला आहे.

प्रस्तावना:

मागील अनेक दशकांपासून पाण्याच्या मानवी हक्काबाबत जी व्यापक चर्चा होत आहे. हे आश्चर्यकारक नाही, कारण हवेच्या नंतर पाणी हे मानवी जीवनासाठी सर्वात तातडीने आवश्यक असलेला दुसरा घटक आहे. याव्यतिरिक्त, गोडे पाणी हे पृथ्वीवरील जीवनासाठीही अत्यावश्यक आहे. त्यामुळे पाण्याच्या हक्काबाबतचा विचार केवळ मानवाच्या तात्काळ जगण्यासाठीच नव्हे, तर संपूर्ण पर्यावरणीय संदर्भात केला पाहिजे.

जीवन टिकवण्यासाठी पाण्याची भूमिका अत्यंत मूलभूत आहे, याबाबत कधीही वाद झाला नाही. मात्र, आंतरराष्ट्रीय व राष्ट्रीय स्तरावरील कायदेशीर साधने आणि न्यायालयीन निर्णय केवळ मागील दोन दशकांपासूनच पाण्याच्या हक्काला अधिक महत्त्व देत आहेत.

एका बाजूने, पाण्याचा जीवनाशी असलेला थेट संबंध पाहता ही गोष्ट आश्चर्यकारक वाटू शकते. पण दुसऱ्या बाजूने, जीवनाशी हा अंतर संबंध असल्यामुळे कोणत्याही मानवाधिकार घोषणेत किंवा मूलभूत अधिकारांच्या यादीत पाण्याचा हक्क अप्रत्यक्षपणे अंतर्भूत असल्याचेही म्हणता येईल, जरी तो स्पष्टपणे नमूद केला गेला नसेल. तरीही पाण्याच्या हक्काचे मुख्य प्रवाहात येणे हे हक्काधिष्ठित दृष्टिकोनाला वाढत्या प्रमाणात स्वीकारले जात असल्यामुळे झाले आहे. याचा अर्थ असा होतो की पाण्याच्या हक्काची मान्यता ही आता पूर्वीइतकी

वादग्रस्त राहिलेली नाही, आणि कॉर्पोरेट क्षेत्रही याकडे अधिक सकारात्मक दृष्टीने पाहू लागले आहे.

तरीदेखील, पाण्याच्या हक्काच्या अंतर्भूत आशयाबाबत अनेक प्रश्न उघडेच राहतात. खरं तर, आर्थिक, सामाजिक व सांस्कृतिक हक्कांवरील समिती (CESCR) ने या हक्काचे स्वतःचे स्पष्टीकरण दिले असले, तरी ते देशांवर बंधनकारक नाही. शिवाय, CESCR कडून आंतरराष्ट्रीय पातळीवर पाण्याच्या हक्काविषयी काही अर्थ लावला गेला असला, तरी प्रत्येक देश तोच अर्थ स्वीकारेलच असे नाही.

पाणी हा एक हक्क म्हणून मान्य केला जावा, असा आग्रह धरणाऱ्या विचारसरणीला आंतरराष्ट्रीय स्तरावर संस्था म्हणून मान्यता मिळालेली आहे. विशेषतः, ही संकल्पना एक प्रक्रिया म्हणून विकसित झाली असून ती आंतरराष्ट्रीय, प्रादेशिक आणि राष्ट्रीय अशा विविध पातळ्यांवरील वादविवाद, घडामोडी आणि उपक्रमांच्या संदर्भात उदयास आली आहे. या घटनांमुळे व घोषणांमुळे पाण्याच्या हक्कासंदर्भात तीन प्रकारची समज तयार झाली आहे आंतरराष्ट्रीय, प्रादेशिक आणि राष्ट्रीय जलव्यवस्थापनासाठी अनुक्रमे उपयुक्त असलेली.

महत्त्वाचे म्हणजे, आंतरराष्ट्रीय पातळीवर पाणी हा हक्क आहे ही कल्पना दोन वेगवेगळ्या संदर्भांमध्ये विकसित झाली आहे. ही पुढे नैतिक चर्चासत्रे आणि संस्थात्मक चौकट अशा दोन भागांमध्ये वर्गीकृत करता येते.

आंतरराष्ट्रीय स्तरावर : पाणी हा एक हक्क आहे:

आंतरराष्ट्रीय पातळीवर, पाणी हा हक्क आहे ही संकल्पना दोन प्रकारच्या वादविवादांद्वारे मांडली गेली आणि विकसित झाली. पहिला वादविवाद असा म्हणतो की ही संकल्पना आंतरराष्ट्रीय संस्थात्मक चौकटीत विकसित झाली आहे. आंतरराष्ट्रीय संस्थांनी पाणी हा हक्क असल्याचे मान्य केले आहे आणि आंतरराष्ट्रीय दस्तऐवजांमधून त्यावर शिक्कामोर्तब झालेले दिसून येते . दुसरा वादविवाद, जो पाणी न्याय चळवळीचा भाग म्हणून उदयास आला, तो यावर आक्षेप घेतो. या मतानुसार, खरे योगदान जलतज्ज्ञ आणि पाणीविषयक कार्यकर्ते यांचे आहे. त्यांनीच शासनांवर दबाव आणून सर्वांना पाण्याचा हक्क मिळवून देण्याचा प्रयत्न केला आहे. जगभरात हे दोन्ही वाद नैतिक पाठबळ आणि संस्थात्मक चौकट या स्वरूपात विकसित झाले आहेत.

नैतिक पाठबळ हे नवउदारमतवादाविरोधात युक्तिवाद मांडते. आणि संस्थात्मक चौकट ही 'पाणी हा हक्क आहे' या कल्पनेच्या संस्थात्मक प्रतिष्ठापनाचा परिणाम आहे. यासंदर्भात आंतरराष्ट्रीय मानवतावादी आणि फौजदारी कायदे, तसेच आंतरराष्ट्रीय पर्यावरण व कामगार करार हे काही प्राथमिक उपक्रम होते. मात्र हे उपक्रम केवळ विशिष्ट परिस्थितीतच जसे की युद्धकैद्यांना पाणी पुरवणे किंवा कामाच्या ठिकाणी कर्मचाऱ्यांना पाणी देणे पाण्याचा हक्क यासाठी सुनिश्चित करतात. म्हणूनच या उपक्रमांची व्यापक स्तरावर उपयुक्तता फारशी आढळून येत नाही.

या तुलनेत, जे उपक्रम आणि युक्तिवाद पुढे आले आहेत, ते अधिक व्यापक दृष्टिकोनातून पाण्याचा हक्क मान्य करतात. भारतामध्ये पाणी हक्क हे संकल्पनेचे स्वरूप आंतरराष्ट्रीय स्तरावरील परिस्थितीपेक्षा वेगळे आहे भारतामध्ये पाणी हक्क ही संकल्पना संस्थात्मक संविधानात्मक व कायदात्मक प्रक्रियेतून विकसित होत आहे भारतीय संविधानामध्ये प्रत्येक स्त्रिया पाणी हा मूलभूत हक्क आहे असे नमूद केले नसले तरी इतर संकल्पनातून वाहकातून पाणी हा मूलभूत हक्क आहे हे अप्रत्यक्षरीत्या सिद्ध होते व भाताच्या संदर्भात पाणी हक्क ही संकल्पना

वेगवेगळ्या पातळीवर कशी विकसित होत आहे व तिला कायद्यात्मक व सुधारणात्मक तसेच स्थान आहे याचा सविस्तर विश्लेषण आत्मक आढावा या लेखांमध्ये घेतलेला आहे

आंतरराष्ट्रीय स्तरावर पाणी हक्क संकल्पनेचे स्वरूप:

अकॅडमीक क्षेत्रात पाण्याशी संबंधित अनेक परिमाणे आणि त्यासंबंधित प्रश्न हे तांत्रिक दृष्टिकोनाशी जोडलेले असतात. मात्र, डर्बिन परिषदेनंतर पारंपरिक समजुतींमध्ये महत्त्वपूर्ण बदल झाला, कारण त्यानंतर जलप्रशासनामध्ये पारंपरिक उदारमतवादी प्रवाहांचे पालन सुरू झाले. या बदलामुळे पाणीविषयक साहित्यात दोन वेगवेगळे दृष्टिकोन तयार झाले.

पहिला दृष्टिकोन म्हणजे बाजाराधारित दृष्टिकोन, जो पाणी खाजगीकरणाकडे झुकतो; याचे स्पष्ट संकेत वर्ल्ड बँक गटाच्या कृतीतून आढळते . दुसरा दृष्टिकोन म्हणजे अधिकाराधारित दृष्टिकोन, जो पाण्याच्या समानतेवर भर देतो. (: बॅकर, 2010:)

पाणी प्रशासनात बाजाराधारित दृष्टिकोन हा नव-उदारमतवादी संस्कृतीचा एक स्वाभाविक भाग मानला जातो. पाण्याचे अधिकार मानणाऱ्या आणि पाण्याशी संबंधित मुद्द्यांवर लढणाऱ्या कार्यकर्त्यांनी पाण्याच्या नव-उदारमतवादी विचारसरणीला तीव्र विरोध केला आहे. या नव-उदारमतवादी दृष्टिकोनाला त्यांनी “उदार पर्यावरणवाद” (बेम स्टिंन 2001), “हरित नव-उदारमतवाद (गोल्डमन ” 2005), “बाजारपेठेवर आधारित पर्यावरणवाद” (बॅकर 2004), तसेच “नैसर्गिक साधनसंपत्तीचे नव-उदारमतवादीकरण” (मर्कफी , 2003; मॅन्सफिल्ड 2004;) म्हणून अभ्यासकांनी ओळखले आहे.

या अभ्यासकांनी नव-उदारमतवादाचा निषेध करताना, पाण्याशी संबंधित समस्या मानवी पातळीवर आणत त्या संदर्भातील मानवी दुःख ठळकपणे मांडले आहे. सलमान आणि मसीलनेमे लांकफॉर्ड (2006), यांचे लेखन हे त्याचे काही उल्लेखनीय उदाहरणे आहेत.

या एकमेकांशी विरोधात असलेल्या दोन प्रवाहांचा उद्देश मात्र एकच आहे जीवन, विकास आणि पर्यावरण यांच्यासाठी पाण्याचा वापर व व्यवस्थापनासंदर्भातील समस्या सोडविणे. मात्र, ‘पाणी हा हक्क आहे’ या कल्पनेवर एकमत आणि एकसंध उद्दिष्ट तयार झालेले नाही.

पाण्याच्या आर्थिक पैलूंवर केंद्रित असलेल्या अभ्यासांचे मुख्य उद्दिष्ट कार्यक्षमतेवर आहे. अशा अभ्यासांनुसार, कार्यक्षमता हीच न्याय मिळवण्याचे साधन असून, त्यामुळे पाणी व्यवस्थापनाचे केंद्रबिंदू कार्यक्षमतेवर असावे , (वर्ल्ड बँक 1993). याच्या पूर्ण विरोधात, पाणी हा हक्क आहे असा आग्रह धरणाऱ्या तत्त्वज्ञानावर आधारित अभ्यास पूर्णपणे न्यायाभिमुख असतात. या अभ्यासांमध्ये समानतेलाच न्याय मानले जाते (बॅक्सी 2012), त्यामुळे या अभ्यासांचा भर 'पाण्याच्या कार्यक्षमतेपेक्षा पाण्याची समानता' यावर असतो.

हे दोन दृष्टिकोन एकमेकांशी टोकाच्या विरोधात असून, त्यांच्या युक्तिवादांमध्ये अनेकदा एकमेकांवर आच्छादनही आढळते. पाणी अभ्यासात हे विरोधाभास नव-उदारमतवाद (क्लावर आणि एल्सन 1995; , बाँड आणि उत्तर-नवउदारमतवाद बेकर , 2010) या दोन प्रवाहांमध्ये वर्गीकृत केले जातात. पाणी धोरण अभ्यासात याचा अभ्यास "वॉशिंग्टन सहमती" आणि "उत्तर वॉशिंग्टन सहमती" (संडब्रोड 2005) या रूपातही केला जातो.

या वॉशिंग्टन सहमती व उत्तर वॉशिंग्टन सहमतीच्या प्रभावामुळे, ‘पाणी हा एक हक्क आहे’ या कल्पनेवर सहमती मिळवण्यासाठी या विचाराला संस्था रूपात अंगिकारले गेले. हे प्रयत्न विविध

स्तरांवर झाले, मात्र प्रादेशिक व राष्ट्रीय संस्थांच्या तुलनेत, आंतरराष्ट्रीय संस्थांनी विशेषतः संयुक्त राष्ट्रसंघाने युनायटेड नेशन्स ने यामध्ये अधिक प्रभावी भूमिका बजावली आहे.

संयुक्त राष्ट्रसंघाने आपल्या ठरावांद्वारे मांडलेले तत्त्वज्ञान 'पाणी हा एक मानवाधिकार आहे' हे मान्य करण्याचा आग्रह धरते. या तत्त्वांना पारंपरिक तत्त्वज्ञानाच्या चौकटीबाहेर जात मानवाधिकारांच्या तिसऱ्या पिढीतील अधिकारांमध्ये समाविष्ट करण्यात आले आहे या तत्त्वज्ञानामुळे पाणी व्यवस्थापन प्रक्रियेत मानवतावादी मूल्यांची भर घालण्यात आली आहे.मात्र ही संकल्पना लवकरच आव्हानात सापडली. संयुक्त राष्ट्रसंघाने पाण्याच्या मानवाधिकारासंबंधी मांडलेले तत्त्वज्ञान आणि कृती यांना विरोध केला गेला.

पाणी ही स्थानिक बाब असल्यामुळे पाण्याच्या हक्काचे मूल्यमान जसे की हक्क म्हणून पाण्याचा अधिकार, सुलभता व परवडणीयता, तसेच सर्वांचा सहभाग आणि भेदभावमुक्तीचे आश्वासन हे सर्व केवळ राज्य पातळीवरच सुनिश्चित व टिकवले जाऊ शकतात.

विशेषतः, आंतरराष्ट्रीय आणि प्रादेशिक संस्थांनी केलेल्या घोषणाही हाच मुद्दा अधोरेखित करतात की राज्य यंत्रणांची जबाबदारी आहे की सर्व नागरिकांना पाणी मिळावे याची हमी ते देतील. या संदर्भात त्यांनी दिलेल्या मार्गदर्शक तत्त्वांमध्ये खाजगी क्षेत्रालाही जबाबदार धरले आहे, मात्र त्यामुळे राज्यांची जबाबदारी कमी होत नाही.या दस्तऐवजांमध्ये स्पष्टपणे नमूद केले आहे की, अंतिम जबाबदारी ही राज्य सरकारांचीच आहे, जरी पाणीपुरवठ्याचे व्यवस्थापन खाजगी क्षेत्राकडे असेल तरीही. या बाबतीत, काही राष्ट्रीय घटना देखील पाण्याच्या हक्काची हमी देतात, आणि ही विचारसरणी संयुक्त राष्ट्रांपेक्षा आधीच काही घटनांमध्ये विकसित झाली होती. उदाहरणार्थ, कॉमनवेल्थ ऑफ मॅसेच्युसेट्सची घटना ही त्यापैकी एक आहे.

"कॉमनवेल्थ ऑफ पेनसिल्व्हानिया," "उरुग्वे प्रजासत्ताकाचे संविधान," "इथिओपिया फेडरल प्रजासत्ताकाचे संविधान," "युगांडा चे संविधान," "गॅंबिया प्रजासत्ताकाचे संविधान," "दक्षिण आफ्रिका प्रजासत्ताकाचे संविधान," "झांबिया चे संविधान" आणि "बोलिव्हेरियन प्रजासत्ताक व्हेनेझुएलाचे संविधान" हे काही उदाहरणे आहेत. तथापि, कॉंगो, इक्वेडोर, मालदीव, केनिया, दक्षिण सुदान, इजिप्त आणि झिंबाब्वे यासारख्या देशांच्या संविधानांमध्ये 2002 नंतर मोठे बदल झाले, याच वर्षी "कॉमेंट 15" मध्ये पाणी हा एक अधिकार म्हणून मान्यता दिली गेली.

या संविधानांमध्ये अधिकारांशी संबंधित तरतुदी दिल्या आहेत, परंतु त्या पाण्याच्या समानतेच्या कल्पनेवर अधिक भर देतात. मात्र, राष्ट्रीय कायद्यांच्या तुलनेत हे संविधानिक दस्तऐवज अपुरे आहेत, कारण ते केवळ "पाण्याचा अधिकार" या मूल्यावर भर देतात आणि बऱ्याच वेळा या अधिकाराची अंमलबजावणी कशी करायची हे सांगणारे तपशील त्यात दिलेले नसतात.पाण्याच्या अधिकाराचे घटक, जसे की मान्यता आणि हक्क, पाणी उपलब्धता, प्रवेशयोग्यता, परवडणारी किंमत, गुणवत्तेची खात्री, निर्णय प्रक्रियेमध्ये सहभाग आणि पाणीपुरवठ्यात भेदभाव न होणे हे घटक अनेक देशांच्या राष्ट्रीय कायद्यात स्पष्टपणे दिसून येतात. या कायद्यांद्वारे पाण्याच्या अधिकाराच्या विविध पैलूंना महत्त्व देण्यात आले आहे.

नैसर्गिक स्रोतांमधून पाणी मिळवण्याचा अधिकार (स्वाझिलँडचा "वॉटर ॲक्ट," मौरिटानियाचा "वॉटर कोड," कोस्टा रिका चा "वॉटर

लॉ," किर्गिझस्तानचा "वॉटर कोड," किंवा दक्षिण आफ्रिकेचा "नॅशनल वॉटर ॲक्ट"

पाण्याच्या उपयोगासाठी परवाना न घेता वापराचा अधिकार जर जलस्रोत त्यांच्या भूखंडाला लागून असेल आणि वापर वैयक्तिक व घरगुती स्वरूपाचा असेल (दक्षिण आफ्रिकेचे "बेसिक वॉटर पॉलिसी) समान वाटप व उपलब्धता चाड, कोस्टा रिका, इंडोनेशिया, लिथुआनिया आणि कझाकिस्तान यांचे कायदे. सर्व क्षेत्रांतील आणि कायदेशीर संस्कृतींतील पाण्याच्या गरजांची मान्यता (इंडोनेशियन रेग्युलेशन, दक्षिण आफ्रिकेची बेसिक वॉटर पॉलिसी, जॉर्जियाचे पाणी कायदे, ताजिकिस्तानचा वॉटर कोड, चीनचे जलकायदे, पिण्यायोग्य पाण्याचा वापर घरगुती उपयोगाशिवाय अन्यत्र करण्यास बंदी (ब्राझिलिया, जॉर्जिया, कझाकिस्तान, चीन, किर्गिझस्तान आणि ताजिकिस्तान यांचे कायदे पाण्याची गुणवत्ता आणि मात्रा सुरक्षित ठेवण्याचे उद्दिष्ट ब्राझिलियन सॅनिटेशन कायदा, चीन, किर्गिझस्तान, ताजिकिस्तानचे कायदे, फिनलंडचा वॉटर सर्व्हिसेस ॲक्ट, इंडोनेशिया सरकारचा नियम क्र. 82, 2001)

ए. पाणी प्रवेशयोग्य, परवडणारे व स्वीकारार्ह ठेवणे – (फ्रान्सचा "लॉ ऑन वॉटर अँड ॲक्वॅटिक एनव्हायर्नमेंट", 2006 आणि कायदा क्रमांक 2005-95):

जलस्रोतांची सुरक्षा व त्यावर सामायिक अधिकार तसेच भौतिक प्रवेशयोग्यता व परवडणाऱ्या किमतीची खात्री दक्षिण आफ्रिकेचा "वॉटर सर्व्हिसेस ॲक्ट", कोस्टा रिका चा "लॉ ऑन द रेग्युलेटिंग ॲथॉरिटी फॉर पब्लिक सर्व्हिसेस"पेरूचे जल व स्वच्छता सेवा विषयक सर्वसाधारण कायदा आणि काँगो प्रजासत्ताकाच्या जलसंहिता, व्हेनेझुएलाचा ऑर्गेनिक कायदा, चिलीचा कायदा क्र. 18.778, ऑस्ट्रेलियाचा युटिलिटीज ॲक्ट, युनायटेड किंगडमचा वॉटर इंडस्ट्री ॲक्ट, गरीब आणि दुर्बलांसाठी पाणी आणि पाणीपुरवठा खंडित न करण्याचे स्वातंत्र्य (युनायटेड किंगडमचा वॉटर इंडस्ट्री ॲक्ट आणि दक्षिण आफ्रिकेचा वॉटर सर्व्हिसेस ॲक्ट. निर्णय प्रक्रियेत जनतेचा सहभाग(ऑस्ट्रेलियाचा युटिलिटीज ॲक्ट, दक्षिण आफ्रिकेचा वॉटर सर्व्हिसेस ॲक्ट

वरील बाबी दाखवतात की राष्ट्रीय पातळीवर जे समज विकसित झाले आहेत ते व्यापक आहेत. हे अधिक महत्त्वाचे ठरते कारण ते प्रत्यक्ष भौगोलिक व सामाजिक वास्तवाचे प्रतिनिधित्व करतात, आणि त्यामुळे पाण्याच्या अधिकारासाठी अनुकूल संधी निर्माण करतात

पाण्याच्या अधिकाराची संकल्पनात्मक प्रगती: विस्तार आणि परस्परसंबंध:

पाणी हा अधिकार म्हणून सुनिश्चित केला जावा, ही संकल्पना वेगवेगळ्या स्तरांवर समजली, मांडली आणि मान्य केली गेली असल्यामुळे, या संकल्पनेला एक स्वतंत्र घटना म्हणणे कठीण जाते. प्रत्येक स्तराचे स्वतःचे योगदान आणि महत्त्व आहे. म्हणून, हे तीन स्तरांवरील विकास स्वतंत्र कल्पनांचे प्रतिनिधित्व करत नाही, तर या प्रक्रेतून निर्माण झालेला संबंध दर्शवतो.सैद्धांतिक दृष्टिकोन आणि संस्था-आधारित चौकट यांच्यातील संबंध हा वादात्मक परंतु रचनात्मक हेतूने संवाद करणारा आहे. संस्था-आधारित चौकटींनी सुचवलेल्या धोरणांची चिकित्सा जरी सैद्धांतिक दृष्टिकोन विशेषतः नवउदारमतवादानंतरचे विचार करत असले, तरीही त्यांच्यातील संबंध सकारात्मक आहेत आणि एकमेकांना पूरक कल्पना देतात.

नवउदारमतवादानंतर मांडण्यात आलेल्या विचारसरणींनी आंतरराष्ट्रीय, प्रादेशिक व राष्ट्रीय संस्थांवर नैतिक दबाव टाकला आहे की त्यांनी सर्वांसाठी पाण्याचा अधिकार सुनिश्चित करावा आणि

तो उपलब्ध, प्रवेशयोग्य व परवडणारा असावा. ही संकल्पना प्रत्यक्षात उतरवण्याची एक दिशा त्यांनी दिली आहे.

त्याचप्रमाणे संस्था-आधारित चौकटींमध्ये विकसित झालेल्या कल्पनांनी या सैद्धांतिक विचारसरणीला जागतिक संदर्भात बळ दिले आहे. त्यामुळे "पाण्याचा अधिकार" ही कल्पना अधिक व्यापक, व्यावहारिक आणि मांडता येण्यासारखी झाली आहे.पाण्याच्या अधिकाराची ही प्रक्रिया आंतरराष्ट्रीयकरण आणि संस्थात्मकरणामुळे सैद्धांतिकदृष्ट्या (परंपरागत अर्थाने नव्हे)अधिक समृद्ध झाली आहे.

विविध स्तरांवर विकसित झालेल्या कल्पनांनी "पाण्याचा हक्क" या संकल्पनेला जवळजवळ एकसारख्या समजुतीने जपले आहे, आणि त्यामध्ये फक्त जे चर्चेत आले आहे त्यासंदर्भात) फारसा विरोधाभास दिसून येत नाही. प्रादेशिक समजुती आणि घटनात्मक व कायदेशीर तरतुदी यांचे संबंध आंतरराष्ट्रीय घोषणांशी आणि एकमेकांशी प्रभावीपणे जोडलेले आहेत. फक्त आंतरराष्ट्रीय घोषणा यांनीच प्रादेशिक आणि राष्ट्रीय उपक्रमांना प्रेरणा दिली आहे असे म्हणणे अचूक ठरणार नाही. काही प्रसंगी उलट घडले आहे काही प्रादेशिक आणि राष्ट्रीय उपक्रम आंतरराष्ट्रीय घोषणांपूर्वीच राबवले गेले आहेत

भारतामध्ये पाण्याच्या हक्काची संकल्पना:

ब्रिटिश कालीन भारतात पाण्याच्या हक्काचे मर्यादित पैलूही पूर्णपणे समाधानकारक नव्हते. याचा अर्थ असा की, स्वातंत्र्यानंतरच्या भारताला या संदर्भात नव्याने सुरुवात करावी लागली. विशेष म्हणजे, इतर हक्कांच्या तुलनेत भारतात "पाण्याचा हक्क" नेमका केव्हा अस्तित्वात आला हे ओळखणे आणि स्पष्ट करणे अधिक कठीण आहे. भारतीय राज्यघटनेत पाण्याला एक हक्क म्हणून अप्रत्यक्षपणे संरक्षण दिले गेले आहे, हे निश्चित आहे. मात्र, हे संरक्षण थेट "पाण्याचा हक्क" म्हणून ओळखले जावे का, याचा अद्याप सखोल शोध घेणे गरजेचे आहे.

राज्यघटनात्मक समज व पाणी हा एक हक्क म्हणून मान्य व्हावा यासाठी भारतीय राज्यघटनेने आवश्यक पार्श्वभूमी निर्माण केली आहे. या संदर्भातील तरतुदी थेट नसल्या तरी अप्रत्यक्ष स्वरूपात आहेत. या अप्रत्यक्ष तरतुदींना न्यायिक व कायदेशीर महत्त्व आहे आणि म्हणूनच त्या दुर्लक्षित करता येणार नाहीत, असे भारतीय न्यायव्यवस्थेने स्पष्ट केले आहे. हे लक्षात घेणे महत्त्वाचे आहे की, भारतीय राज्यघटना "पाण्याचा हक्क" या संकल्पनेपुरती मर्यादित राहात नाही, परंतु तिच्यातील काही तरतुदींनी अप्रत्यक्षपणे पाण्याचा हक्क एक मूलभूत हक्क म्हणून मान्य केलेला आहे. यातील काही तरतुदी पाहिल्यास लक्ष्यात येते जसे,

समानतेचा हक्क (कलम १५(२))

भारतीय राज्यघटनेत कलम १५(२) हे पहिले असे राष्ट्रीय दस्तऐवज आहे ज्यामध्ये स्वतंत्र भारताने पाण्याचा हक्क ‘समान प्रवेशाचा हक्क’ म्हणून स्वीकारलेला आहे. या कलमानुसार स्पष्टपणे नमूद केले आहे की कोणत्याही नागरिकास केवळ धर्म, वंश, जात, लिंग, जन्मस्थान किंवा अशाच आधारांवर कुठल्याही विहिरी, तलाव, किंवा स्नानघाटांच्या वापरासंबंधी कोणतीही अडचण, बंधन, अट किंवा जबाबदारी लादता येणार नाही.

स्वातंत्र्याचा हक्क (अनुच्छेद 19(1)(e)):

पाण्याच्या हक्काचा दुसरा अप्रत्यक्ष पण महत्त्वाचा उल्लेख भारतीय संविधानाच्या अनुच्छेद 19(1)(e) मध्ये आहे, जो प्रत्येक नागरिकाला देशाच्या कोणत्याही भागात वस्ती करण्याचा व तिथे स्थायिक होण्याचा हक्क देतो. या तरतुदीचा हेतू म्हणजे नागरिकांना सन्मानपूर्वक जीवन जगण्यासाठी

आवश्यक सुविधा मिळाव्यात हे सुनिश्चित करणे. त्यामुळे या अनुच्छेदाअंतर्गत, भारतातील कुठल्याही भागात वस्ती करण्याच्या स्वातंत्र्याचा भाग म्हणून, पाणी मिळणे हा देखील एक मूलभूत हक्क मानता येतो.

जीवनाचा हक्क (अनुच्छेद 21):

पाण्याच्या हक्काशी संबंधित आणखी एक महत्त्वाचा हक्क म्हणजे जीवनाचा हक्क, जो अनुच्छेद 21 अंतर्गत घोषित केला आहे. हा अनुच्छेद सांगतो की -

"कुठल्याही व्यक्तीला, कायद्याने ठरवलेल्या प्रक्रियेशिवाय, त्याच्या जीवनावरील किंवा वैयक्तिक स्वातंत्र्यावर बळजबरीने गदा आणता येणार नाही."

इतर सर्व हक्कांशी तुलना करता, जीवनाच्या हक्कामध्ये अनेक उप-हक्कांचा समावेश होतो. न्यायालयीन स्पष्टतांनुसार, यात अन्नाचा हक्क, स्वच्छ पर्यावरणाचा हक्क आणि आरोग्याचा हक्क यांचा समावेश आहे. हे सर्व हक्क पाणी उपलब्ध होणे, सहजपणे मिळणे व परवडण्यासारखे असणे यावर अवलंबून आहेत. त्यामुळे भारतीय संविधानात पाण्याचा हक्क हा अप्रत्यक्षपणे का होईना, पण मूलभूत हक्क म्हणून निश्चित केला आहे. न्यायिक चर्चेमध्ये असे नमूद केले आहे की हा हक्क जीवनाच्या हक्काच्या विस्तृत व्याख्येत समाविष्ट होतो.

शिक्षणाचा हक्क अधिनियम 2009 (अनुच्छेद 21(A)):

पाण्याच्या हक्कासंदर्भात सर्वात अलीकडील महत्त्वाची घटना म्हणजे 2009 मध्ये झालेली घटनात्मक सुधारणा, ज्या अंतर्गत भारत सरकारने मूलभूत हक्कांच्या यादीत नव्या हक्काची भर घातली. शिक्षणाच्या हक्काशी संबंधित या कायद्यात पाण्याच्या हक्काचा अप्रत्यक्ष उल्लेख आहे.

"मुलांसाठी मोफत व सक्तीचे शिक्षण अधिनियम, 2009 अंतर्गत, 6 ते 14 वयोगटातील सर्व मुलांना मोफत व सक्तीचे शिक्षण देण्याची जबाबदारी राज्य सरकारांवर टाकण्यात आली आहे. या कायद्यानुसार, प्रत्येक शाळेमध्ये सुरक्षित व पुरेशी पिण्याच्या पाण्याची सोय असणे बंधनकारक आहे.

म्हणजेच शाळेतील विद्यार्थ्यांना व कर्मचाऱ्यांना पाणी पुरवले जाणे, हा पाण्याच्या हक्काचा एक स्पष्ट व दखलपात्र संदर्भ मानता येतो. अशा प्रकारे पाणी मिळणे, विशेषतः मुलांसाठी, पाण्याच्या हक्काचे प्रत्यक्ष उदाहरण आहे.

मूलभूत कर्तव्ये (अनुच्छेद 51(A)(g)):

भारतीय संविधानाने केवळ पाण्याच्या हक्काची नव्हे तर त्याच्या संरक्षणाची जबाबदारी नागरिकांवर टाकली आहे. संविधानातील हक्क आणि कर्तव्य यांच्यात समतोल साधण्याच्या प्रयत्नाचा भाग म्हणून नागरिकांना जलस्रोतांचे संरक्षण करण्याचे कर्तव्य बजावण्याचे आवाहन केले आहे.

अनुच्छेद 51A(g) नुसार,

"प्रत्येक भारतीय नागरिकाने नैसर्गिक पर्यावरण, वनस्पती आणि प्राणीजीवन यांचे संरक्षण करणे व त्याच्याशी सहानुभूती राखणे हे त्याचे कर्तव्य आहे."

या व्यापक संकल्पनेत जलस्रोतांचे संरक्षण ही नागरिकांची जबाबदारी आहे, असा अर्थ लावता येतो. त्यामुळे संविधानात नागरिकांनी केवळ पाण्याचा वापर करणेच नव्हे, तर त्याचे जतन आणि संवर्धन करणे हीदेखील आपली जबाबदारी मानली आहे.

ही भूमिका भारतातील प्रत्येक नागरिकावर एक मूलभूत कर्तव्य अधिरोपित करते की त्यांनी निसर्ग पर्यावरणाचे जसे की जंगल, सरोवरे, नद्या आणि वन्यजीव रक्षण व संवर्धन करावे आणि सर्व सजीव प्राण्यांप्रती सहानुभूती बाळगावी.

राज्याच्या मार्गदर्शक तत्त्वे (कलम ४८अ):

"कर्तव्य" या बाबतीत भारतीय राज्यांसाठीही याची सुसंगती ठेवली गेली आहे. उदाहरणार्थ, राज्यांसाठी ठरवलेली मार्गदर्शक तत्त्वे ही घोषणा करतात की "राज्याने अशा प्रकारे आपली धोरणे आखावीत की समाजातील नैसर्गिक संसाधनांचे मालकी हक्क व नियंत्रण हे 'सामूहिक हितासाठी' वाटप होईल." या संदर्भात कलम ४८अ हे नमूद करते की, "राज्याने पर्यावरणाचे रक्षण व संवर्धन करण्याचा आणि देशातील जंगल व वन्यजीवांचे संरक्षण करण्याचा प्रयत्न करावा."स्पष्टपणे, मार्गदर्शक तत्त्वांतील कलम ४८अ याचा उद्देश राज्यांवर नैसर्गिक संसाधनांचे रक्षण, वाटप व व्यवस्थापनाची जबाबदारी टाकण्याचा आहे, जे सर्वसामान्य हिताच्या दृष्टीने आहे. त्यामुळे अप्रत्यक्षपणे हे कलम राज्याला जलसंपत्तीची समान उपलब्धता आणि प्रवेश सुनिश्चित करण्यासाठी निर्देश देते.केंद्र, राज्य व स्थानिक शासन यांच्यातील अधिकारांचे विभाजन(यादी-I मधील नोंदणी ५६, यादी-II मधील नोंदणी १७ आणि ७३ वा व ७४ वा संविधान दुरुस्ती कायदा, १९९२) भारतीय संविधानात जबाबदाऱ्यांचे विभाजन स्पष्ट आहे.

राज्य सूचीतील नोंदणी १७ मध्ये जलव्यवस्थापनाचे स्वरूप स्पष्ट केले आहे. यात नमूद आहे की: "पाणी म्हणजेच, पाणीपुरवठा, सिंचन व कालवे, निचरा व बंधारे, जलसाठे व जलविद्युत हे विषय राज्याच्या अखत्यारीत आहेत."या संदर्भात आणखी एक नोंदणी (केंद्रीय यादीतील नोंदणी ५६) अटीवर आधारित असून ती संसदेच्या कायद्यान्वये विकसित झाली आहे. या नोंदणीनुसार "अंतराज्यीय नद्या व नदीखोऱ्यांचे नियमन व विकास" हे विषय केंद्र सरकारच्या नियंत्रणात आहेत. याशिवाय उर्वरित विषय स्थानिक स्वराज्य संस्थांना दिले आहेत. १९९२ मध्ये भारतीय संसदने संविधानात सुधारणा करत ७३ वा व ७४ वा संविधान दुरुस्ती कायदा १९९२ पारित केला.

या अंतर्गत अकरावी अनुसूची जोडण्यात आली, ज्यामध्ये राज्य विधिमंडळ आणि पंचायत राज संस्थांमधील अधिकारांचे वितरण दिले आहे. या नुसार पंचायत संस्थांना खालील विषयांवर कार्यवाही करण्याचे अधिकार आहेत:

- पाणीयोजना, लघुसिंचन, जलव्यवस्थापन व जलसंधारण विकास (नोंदणी ३)
- मच्छीपालन (नोंदणी ५)पिण्याचे पाणी (नोंदणी ११)
- जलमार्ग (नोंदणी १३)
- आरोग्य व स्वच्छता (नोंदणी २३)
- सार्वजनिक वितरण व्यवस्था (नोंदणी २८)
- सामुदायिक मालमत्तांचे व्यवस्थापन (नोंदणी २)

अशा तरतुदीतून लक्षात येते की भारतीय संविधानाने पाण्याची हक्क ही संकल्पना व प्रत्यक्षरीत्या एक मूलभूत हक्काचा भाग म्हणून महत्त्वाची मांडली आहे आणि ती भारतातील वेगवेगळ्या उदाहरणावरून व मूलभूत हक्कातील वेगवेगळ्या कलमातून स्पष्ट होते

पाण्याच्या हक्काची अंमलबजावणी:

भारतीय संदर्भात पाण्याच्या हक्काची अंमलबजावणी चे स्वरूप कसे आहे हे पाहिल्यास यासाठी कोणताही सक्तीची अंमलबजावणीची यंत्रणा अस्तित्वात नाही; देशांना फक्त त्यांच्या "उपलब्ध संसाधनांच्या कमाल मर्यादेपर्यंत" पावले उचलण्याची अपेक्षा केली जाते. तरीही, काही देशांनी या आंतरराष्ट्रीय बांधिलकीचा आधार घेत आर्थिक, सामाजिक आणि सांस्कृतिक हक्कांचे अर्थ लावताना त्याचा वापर केला आहे. आंतरराष्ट्रीय कायद्याचा राज्यांवर एक नैतिक प्रभाव असतो, हे भारतीय

सर्वोच्च न्यायालयाने आंतरराष्ट्रीय मानवाधिकार मानकांना अंगीकारून दाखवून दिले आहे.

भारतात संविधानात पाण्याचा मूलभूत हक्क थेट मान्य केलेला नाही. मात्र, जीवनाच्या हक्काशी संबंधित अनुच्छेद 21 अंतर्गत, पाण्याचा हक्क उद्भवलेला मानला जातो. याशिवाय, संविधानात सामाजिक, आर्थिक आणि सांस्कृतिक हक्कांचे अधिष्ठान मार्गदर्शक तत्त्वांमध्ये आहे. हे तत्त्व न्यायालयीन अंमलबजावणीस पात्र नसले तरी, सार्वजनिक धोरण, प्रशासन आणि घटनात्मक हक्कांच्या अर्थ लावणीत अत्यंत मूलभूत मानले जातात.

अनुच्छेद 39 (ब) मध्ये नमूद आहे की: "राज्याने विशेषतः आपली धोरणे अशा रीतीने ठरवावी की समुदायातील भौतिक साधनसंपत्तीचे मालकी हक्क आणि नियंत्रण हे सामान्य हितासाठी वाटले जाईल." संविधान राज्य व नागरिकांना पर्यावरणाच्या रक्षणाची जबाबदारीही घालून देते. तसेच भारताने आंतरराष्ट्रीय कायद्याचा सन्मान करावा, यावरही भर दिला आहे.भारतामध्ये पाण्याचा मूलभूत हक्क कायदेमंडळाने नव्हे, तर न्यायालयीन निर्णयांद्वारे विकसित झाला आहे. भारतीय सर्वोच्च न्यायालयाने अनुच्छेद 21 अंतर्गत जीवनाच्या हक्काचा अर्थ विस्तृत करताना, पाण्याचा स्वच्छ आणि सुरक्षित पुरवठा हाही त्यात अंतर्भूत असल्याचे म्हटले आहे. जीवन जगण्यासाठी आवश्यक अशा सर्व गोष्टींचा समावेश या हक्कात केला जातो. "नर्मदा बचाओ आंदोलन" खटल्यात, सर्वोच्च न्यायालयाने भारत सरकारने नर्मदा नदीवर अधिक उंची वाढवण्याच्या व धरणं बांधण्याच्या निर्णयाला अनुमती देताना म्हटले होते की, "पाणी हा मूलभूत गरजेचा भाग आहे.

पाणी हक्क आणि कायद्यात्मक चौकट:

पाणी हक्काच्या संदर्भात कायदेशीर मान्यता पाण्याच्या हक्काच्या अंमलबजावणीसाठी स्वतंत्र कायदा अद्याप अस्तित्वात आलेला नाही.तथापि, अनेक कायदे पाण्याच्या हक्काला ओळख देतात, आणि त्यापैकी बहुतेक कायदे त्यांच्या संबंधित उद्दिष्टांनुसार मर्यादित संदर्भात हा हक्क मान्य करतात.

ग्रामीण व नागरी भागातील स्थानिक स्वराज्य संस्थांशी संबंधित कायद्यांमध्ये अप्रत्यक्षपणे पाण्याच्या हक्काला मान्यता दिलेली आहे. पाणीपुरवठा ही ग्रामपंचायती व नगरपालिकांसारख्या स्थानिक स्वराज्य संस्थांची मूलभूत व महत्त्वाची जबाबदारी आहे (कॉलेट कूनं , 2011:).

'बालकांना मोफत आणि सक्तीच्या शिक्षणाचा अधिकार अधिनियम, 2009' (शिक्षणाचा अधिकार कायदा) हा भारताच्या संविधानात नमूद असलेल्या शिक्षणाच्या हक्काच्या अंमलबजावणीसाठी कायद्यात्मक स्वरूपातील चौकट पुरवतो. या कायद्यानुसार, सर्व शाळांना सुरक्षित व पुरेशा प्रमाणात पिण्याच्या पाण्याची सुविधा पुरवणे बंधनकारक करण्यात आले आहे. यासंदर्भात सर्वोच्च न्यायालयानेही एका खटल्यात सर्व शाळांना पिण्याचे पाणी उपलब्ध करून देण्याचे निर्देश दिले. त्यामुळे विद्यार्थ्यांबरोबरच शाळेतील कर्मचारी वर्गासाठीसुद्धा पाण्याचा हक्क स्पष्टपणे मान्य करण्यात आला आहे.

त्याचप्रमाणे, 'कारखाना कायदा' (कलम 18) असे नमूद करतो की, "प्रत्येक कारखान्यात कामगारांसाठी योग्य ठिकाणी पुरेशा प्रमाणात शुद्ध पिण्याचे पाणी उपलब्ध करून देण्याची व ती व्यवस्था नियमितपणे देखभाल करण्याची प्रभावी व्यवस्था असावी."

या कायद्यांमध्ये 'पाण्याचा हक्क' असा शब्दप्रयोग स्पष्टपणे केला गेलेला नसला, तरी

'पाणीपुरवठा करणे' ही कायदेशीर जबाबदारी म्हणून नमूद केली गेल्यामुळे अप्रत्यक्षपणे पाण्याच्या हक्काची मान्यता दिलेली आहे.

आंतरराष्ट्रीय कायदा आणि धोरणांचा संदर्भ पाहिल्यास मानवी हक्कांच्या आंतरराष्ट्रीय कायद्यानुसार, पाण्याचा हक्क एक महत्त्वाचा आणि मान्यताप्राप्त हक्क आहे.

पाण्याच्या हक्काला अनेक प्रमुख आंतरराष्ट्रीय मानवी हक्क करारांद्वारे स्पष्ट मान्यता मिळाली आहे, उदा.:बालहक्कांविषयी करार, 1989 (कलम 24)स्त्रियांवरील सर्व प्रकारच्या भेदभाव निर्मूलनासाठी करार, 1979)वरील करारांमध्ये पाण्याचा हक्क स्पष्टपणे नमूद करण्यात आला आहे.

मानवी हक्क करारांव्यतिरिक्त, काही 'सॉफ्ट लॉ' बाध्यकारी नसलेल्या पण मार्गदर्शक तत्वे असलेल्या कायदेशीर साधनांमधून पाण्याच्या हक्काची अधीक दृढ मान्यता झाली आहे.

त्यामध्ये सर्वात महत्त्वाचे म्हणजे, संयुक्त राष्ट्रांच्या आर्थिक, सामाजिक व सांस्कृतिक हक्क समितीने 2003 मध्ये स्वीकारलेले 'जनरल कमेंट15) होय.

या टिप्पणीमध्ये पाण्याच्या हक्काची व्याख्या आणि त्याच्या अंमलबजावणीचे मार्गदर्शक तत्त्वे स्पष्ट केली आहेत. आंतरराष्ट्रीय स्तरावर पाणी हक्क या संकल्पनेचे चर्चाविश्व हे व्यापक आहे आणि अनेक वादविवादानी भरलेले आहे पण जागतिक स्तरावर पाणी हक्क ही संकल्पना व्यापक अर्थानी स्वीकारले जात आहे व ती अनेक माध्यमातून विकसित होत आहे पण भारताच्या संदर्भात प्रत्येक व्यक्तीला जे मूलभूत हक्क आहेत त्या हक्कांमध्ये पाणी हक्क हा अप्रत्यक्षरीत्या समाविष्ट केला जातो यामुळे देशातील अनेक राज्य त्यांच्या जल धोरणामध्ये पाण्याचे प्राधान्यक्रम ठरवून सर्व घटकांना पाणी मिळवून देणे व पाण्याचे समन्यायी तत्वावरती वाटप करणे अशा तरतुदी स्वीकारत आहेत त्यामुळे पाणी हक्क ही संकल्पना नेहमी प्रगत होत जाणारी संकल्पना आहे आणि भारतामध्ये संविधानात्मक व कायद्यात्मक दृष्ट्या या संकल्पनेला नेहमी अनेक प्रकरणात पाठबळ दिले गेले आहे त्यामुळे पाणी हक्क संकल्पना मूलभूत हक्क व जीवनावश्यक गरजेचा एक मूलभूत भाग आहे भारतामध्ये या संकल्पनेचे स्वरूप विश्लेषणात्मक पद्धतीने या लेखांमधून समजून घेतले आहे.

संदर्भसूची:

1. दीप्ती आचार्य (2022) वॉटर अँड पब्लिक पॉलिसी इन इंडिया पॉलिटिक्स राइट्स अँड गव्हर्नन्स. रुटलेज टेलर अँड फ्रान्सिस ग्रुप लंडन
2. राईट टू वॉटर इन इंडिया प्रीवीलाइज वॉटर फोर बेसिक नीड (2015) फोरम फोर पॉलिसी डायलॉग ओन वॉटर कन्फेक्ट इन पुणे इंडिया
3. फिलिप कॉलेट (2013) राईट वॉटर इन इंडिया इंटरनॅशनल जनरल ऑफ ह्युमन राइट्स
4. राईट टू वॉटर (2013) नॅशनल हुमान राईट कमिशन इंडिया